

UDK 821.163.4(497.16):398

Pregledni rad

Vladimir VOJINOVIĆ (Podgorica)

Filozofski fakultet Nikšić

vojnovicv@t-com.me

UTICAJ OBLIKA USMENE NA PISANU CRNOGORSKU KNJIŽEVNOST

Autor rada analizira ključne narativne tekstove crnogorske književnosti od prvih zapisa do 1990. godine, kako bi ukazao na to da je pisana crnogorska književnost i njen razvitak neodvojiv od usmene književnosti i svih njenih oblika. U radu se navode konkretni primjeri uticaja oblika usmene književnosti na pisane narativne i pokazuje u kojoj je mjeri tradicija interferencija uticala na formiranje posebnoga odnosa najmlađe crnogorske književnosti prema obrascima kulture i tradicije.

Ključne riječi: *pisana riječ, usmena riječ, mit, legenda, bajka, pisana pripovijetka, interferencije*

Frekventnost knjiga iz oblasti usmene crnogorske književnosti samo je jedan od pokazatelja statusa kolektivnoga stvaralaštva na prostorima današnje Crne Gore. Dokaze da je uslovljenost geografskim položajem i istorijskim okolnostima vjekovima činila teritoriju današnje Crne Gore plodnim tлом za nastanak i razvitak kako jednostavnih, tako i složenih formi kolektivnoga stvaralaštva, očituju se i u ostvarenjima crnogorskih klasika u kojima se katkad vodi prava bitka između modernih koncepcija i tradicionalnih vrijednosti – u tome slučaju vrijednosti kolektivnoga stvaralaštva. Jasno je, naime, da su svi specifikumi koji proishode iz datih geopolitičkih okvira krivci za to što je crnogorska kultura i u XX vijeku, koji je uprkos stradanjima kroz balkanske i dva svjetska rata te snažne asimilacijske udare, glavnu bitku vodila upravo na liniji sudara staroga i novoga, anahronoga i savremenoga. Čak i onda kada bi se, u pojedinim epohama, desio prevrat i zavladała *modernost*, ona je imala konkretan stav prema duhovnome nasljeđu, odredivši se i prema njegovu korijenju, ali i prema njegovim gotovim plodovima. Razumije se da tako modeliran kulturni zamah ne može istovremeno značiti i apsolutnu i trajnu pobjedu nad nasljeđem, koja se mogla i može desiti samo ako se ključna

ideja *modernog*, njene polazne koncepcije i okviri, oslobode i najmanjega uticaja *tradicionalnoga*, odnosno samo kada isključe *negaciju* kao poetičku konstantu i konstituentu.

Uticaj usmene književnosti kao medija na događanja raznih vremena u Crnoj Gori nemjerljiv je, a njegov značaj i magnitute pomjeranja koja je izazivao očituju se i u starim crnogorskim rukopisima, jednako kao i u djelima crnogorskih prozaista. Te su veze raznorodne i višeslojne, a njihove se karakteristike mogu pratiti od površinskih interferentivnih signala, preko podudaranja ideja i sadržaja, do onih koje su posljedica spontanih ili strogo vođenih imitatorskih procesa.

Da su najstariji zapisi bili pod uticajem usmene riječi svjedoči i analiza *Andreacijeve povelje* iz 809. godine, jer je pokazano kako se u tome tekstu, uz prepoznatljivu narodnu sintagmatiku, javlja i jedan od arhetipova u usmenoj književnosti – lik kćeri koja želi da izbjegne brak koji ne želi.¹ Čitav milenijum kasnije, Vuk Vrčević i Vuk Popović iz Boke Kotorske, slaće Vuku Karadžiću neke od najfrekventnijih usmenih narativa s tih terena, sa sličnim motivima, poput pripovjedaka *Careva kći ovca*, *Lijepa haljine mnogo koješta učine*, *Zla Maćeha* ili *Đevojka cara nadmudrila*.

Ukoliko se, zbog nerazjašnjenih sporova o uticaju narodne pjesme i pripovijetke na rad nepoznatoga dukljanskog popa, izuzme slavni *Ljetopis popa Dukljanina*² (iako se čini neospornom teza da je legenda o Vladimiru i Kosari, koja je krunski dio *Kraljevstva Slovena*, odnosno *Žitija sv. kneza Vladimira*, zapravo proizvod narodnoga pripovjedača³), to u skoro svim drugim

¹ *Godine od začeca Isukrstova osamsto i devete, dana trinaestog januara. Ja Andreaci s mojom ženom Marijom i sinom mojim Petrom i kćeri mojom Marijom i kćeri Teodorom, sagradismo crkvu sv. Marije na rijeci. I moja se kći Marija uda, a druga se ne htjede udati, već reče svomu ocu: 'Ozidaj mi ćeliju pokraj sv. Marije s desne strane'. Otac učini kao što je kćeri bilo milo. Sudac koji je stolovao u Duklju, začu da je lijepa i htjede je na silu uzeti. Njezini prijatelji čuvši za to, kazaše njoj i njezinu ocu gospodinu Andreaciju. I gospodin Andreaci reče svojoj kćeri: 'Čuo sam, kćeri, ovo — da te sudac ove noći ima odvesti'. Ona odgovori: 'Oče moj, bolje mi je umrijeti, nego ovo zlo počiniti'. Ove noći je otac skloni. Istoga dana dođe sudac sa mnogo naroda i traži jaše kćer gospodina Andreacija i nije je našao. (Andreaci, „Povelja o podizanju crkve sv. Marije i sv. Tripuna u Kotoru”, *Stvaranje* [Titograd], XXXI/1976, 10, 1342)*

² *'Ljetopis popa Dukljanina' (...) sadrži legendarnu istoriju viševjekovne dinastije Svevladovića. Njom se željela dokazati starina Dukljanske crkve (osnovane na Duvanjskom saboru) i samostalnost Dukljanske države. (...) U raznijem sadržajnim cjelinama, i ovdje kao gođ i u 'Legendi o Vladimiru i Kosari', videla je stara slavistika trag epske pjesme. U novije vrijeme istraživači se kolebaju. Nikola Banašević čak drži da su Dukljaninove inspiracije knjiške. (Vojislav P. Nikčević, *Istorija crnogorske književnosti: od početaka pismenosti do 13. vijeka*, ICJJ, Cetinje, 2009, 60-61)*

³ *Istorijska, zapisana priča o gospodaru Drača, Vladimiru, prilagođena je izrazu hagiografskog spisa. Pretrpela je zatim uticaj istinite priče o ljubavnoj romansi između nekadašnjeg*

proznim djelima crnogorskih klasika prepoznamo čvrste veze s usmenim, kolektivnim stvaralaštvom Crnogoraca, koje su temeljene na usaglašavanju sa skazom i podražavanju narodnoga govora, odnosno podražavanju iskaza narodnoga pjevača ili pripovjedača. Tako i u pismima Jelene Balšić učitelju Nikonu Jerusalimcu nailazimo na rijetke, ali upečatljive djelove iskaza, koji su, budući isihastički ustrojani, vješto ispleli *slovesni vijenac* nad temeljima kolektivne mudrosti. Proplamsaji usmene književnosti daju se prepoznati u onim djelovima teksta u kojima je Jelena posegla za metaforama, ili drugim stilskim sredstvima usmene književnosti.⁴

Testament Đurđa Crnojevića, iako naredbodavnim tonom saopštava o konkretnim problemima i pitanjima, nosi i neke oblike usmene književnosti, prije svih stajaće epitete i paralelizme, a onda i svojevrstu analepsoidnu epizodu o ratovanju Ivana Crnojevića pod Skadrom,⁵ koja sadrži tipičnu episku, crno-bijelu karakterizaciju likova pobjednika i likova gubitnika.

U *Zborniku popa Dragolja*, za čije se tekstova smatra da su nastajali u periodu između 13. i 15. vijeka, nalazi se i popis narodnih izreka⁶, poput: *ćutanje je ukras svake žene, u sitnosti se dešavaju preljube, zla žena zmiji je slična, mudri u sebi nosi znanje* i sl.

Benediktinac Timotej Cizila, ulcinjski opat, unio je u spis *Bove d'oro* iz 1624. godine i priču o porijeklu barske porodice Marvoci, odnosno Kargoci, a taj narativ je zapravo pod direktnim uticajem usmenoga nasljeđa. Riječ je bajci koja je među prvim zapisanim na ovim prostorima.⁷

---

gospodara Drača, Ašota i Samuilove kćeri, Miroslave. Prešavši s Vladimirovim telom u Elbasan, legenda o sv. Vladimiru preživljava iznova uticaje usmenih kazivanja (...). Nastaje nova verzija Vladimirove legende – elbasanska. (Nenad Ljubinković, „Legenda o Vladimiru i Kosari: između pisane i usmene književnosti”, u: *Crnogorska književnost u književno kritici*, Univerzitetaska riječ, Nikšić, 1990, 241)

⁴ *No zamalo i kratko bi nam viđenje, da bi ko rekao u zrcalu obraz ugledasmo, ili u neki san tanak da sam bila snena.* (Jelena Balšić, „Odgovor svom duhovnom učitelju Nikonu“, *Stvaranje* [Titograd], XXXI/1976, 10, 1349)

⁵ Đurđe Crnojević koristi sljedeće oblike: *nejaka deca, bistrijem razumom, zdravijem tijelom, ni kriva ni dužna*, kao i paralelizme koje gradi uz pomoć sintagmema *ali ako*. Takođe, u dijelu teksta donosi: *jer kadno je car bio obesjednuo Skadar, onda je moj otac njima na čast, napadao njegovu vojsku, cara protiv sebi razjarivao i hranu mu otimao (...).* (Đurđe Crnojević, „Testament”, *Stvaranje* [Titograd], XXXI/1976, 10, 1349)

⁶ Radoslav Rotković, „Zbornik popa Dragolja“, u: *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, Univerzitetaska riječ, Nikšić, 1990, 170)

⁷ *...Margoci ili Karvoci žive u Baru, a njihovo se porijeklo tumači na ovaj način. U prošlim vremenima u Varu je živio neki bogat i moćan plemić. Njegovi ribari su jedne noći imali dobar ulov. Ulovili su razne vrste ribi, a među ostalima bila je uhvaćena i jedna morska žena, nijema, ali u svemu ostalom jednaka ovim našim ženama. Plemić je sa njom imao dvoje djece, ali ni na kakav način nije mogao da joj iznudi ma i najmanju riječ. Prema savjetu svoje stare majke, mogao bi izvući neku riječ od žene jedino kada bi joj ubio jedno*

Andrija Zmajević se takođe oslanjao na usmene prozne forme, prije svih na legendu, i to legendu o svetom knezu Vladimiru,⁸ a istoj proznoj formi posvećen je i Andrija Balović, koji je u spis *Annali di Pirusto* unio legendu o bokeljskim mučenicima i predanje o Peraštaninu među Piratima.⁹

U pismima vladike Danila, naročito onima koja je u prvoj polovini 18. vijeka slao providuru Bembu, prisutne su narodne izreke i metaforični iskaz usmene književnosti.¹⁰ Njihova pojava u Vladičinim pismima, koji su najčešće ispunjeni monotonim vapajima za pomoć pri rješavanju konkretnih problema Crnogoraca, doprinosi razbijanju administrativnoga stila i pojavi primjesa književnoga. Za razliku od tih, u pismima vladike Save skoro da, ukoliko se zanemari osnovni dijaloški ton koji jeste opšta karakteristika bilo koga vida obraćanja, nema prepoznatljivih obrisa uticaja usmene riječi. Ipak, poneđe se, kao u slučaju sentencije iz 1763. godine, pronadu ostaci narativa s opipljivim trodjelnim sižeom narodne priče.¹¹

Istorija o Crnoj Gori iz 1754. godine, mitropolita Vasilija Petrovića, izazvala je polemiku o potencijalnom uticaju narodne priče na epizodu u kojoj

*od njezine djece. Otac je tada uzeo jedno dijete i postavio mu nož pod grlo. Majka, koja je iz blizine promatrala taj strašan prizor, povuče njegovu ruku rekavši: Ne, krvoče (krvniče), što na latinskom znači: Ne čini to, čovječe pun krvi. I od tog vremena, ova je obitelj bila nazvana Margoci ili Karvoči ('Margotij o Carvotij'). To znači da morske žene mogu, po svojoj prirodi, stanovati sa ljudima, jedino ukoliko ostanu nijeme. Ali majka znajući tu stvar rekla je to sinu baš zato da bi žena, progovorivši, otišla od njega. To je konačno i učinila povrativši se u svoje morske odaje. A to je bilo oko godine 1400. (Timotej Cizila, „Bajka o ženi-ribi u Baru ili legendarna etimologija prezimena Karvoci”, u: *Proza Baroka: XVII i XVIII vijek, Pobjeda, Titograd, 1978, 520–521*)*

⁸ *Proza Baroka: XVII i XVIII vijek, Pobjeda, Titograd, 1978, 78–80.*

⁹ *Ibid, 83–86. i 170–172.*

¹⁰ *A za ženu onu prokletu i zlu koja je gora ot one Irodijade koja je činila posjeći Jovana Krstitelja, tako i ova prokleta psovala i sramotila Božijega sveštenika. I on je nije mogao trpljet, ma je falio đe je nije trpio i pravdi Vašoj prevedroj kazao da je vi kastigate. Ma je dosta vremena, možete je kastigat i ot njih zlijeh riječih ustegnut i otonden dič kako krstavu ovcu ot zdravijeh ovac otlučit da one zdrave ne okrasta i ne otruje. (Vladika Danilo i vladika Sava, *Pisma (izbor)*, Obod, Cetinje, 136–137)*

¹¹ *I tu našosmo među Kaluđerovićima i među Janovićima veliku svađu i mrzost, a to sve poradi jedne đevojke što blješe da Pero Jankov za sinom kapetan Đura Janovića, pak ista ta đevojka stajala u ta pošteni dom 7 godinah i tako o se nešto dogodi u nje um i počela blježat po drugijeh kućah, a nje rod opet je vodili ne u malo putah, a ona opet blježi, paki nje rod zaprijetili o: 'da te nije u našu kuću tijem putom nikad', a nju đavo nastavi, i pobjlegne u Crnu Goru u svojte. I stajala tamo osma mljesecah. I tako nje isti rod nju dobavili i doveli doma i molili kapetana Đura Janovića da je uzme. Đuro ne htio nikad. I mi ga molismo da je uzme i govorismo: 'Naša crkva vastočna ne da da človek ženu ostavi, ni žena muža da smrti'. Odgovara isti višerečeni Đuro: 'Evo godinah dana kako je ona ostavila muža i svoju kuću u pošla u Crnu Goru i stajala, i zato je neću prifatit nikad u moju kuću'. I ja, bojeći se da ne okuri koje zlo među njima, rekoh i osudih da o ima dat kapetan Đuro Janović 20 cekinah i čurdiju, svite i nje pričiju svu što je od oca donijela. (Vladika Danilo i vladika Sava, *Pisma (izbor)*, Obod, Cetinje, 314–315)*

se pominje sudar srpske i turske vojske na Kosovu.¹² Radoslav Rotković je u

¹² *Potom turski car Murat Prvi poče od Azije sakupljati veliku vojsku i krenu pravo na srpsku zemlju. Samodržac srpski knez Lazar nije se tome nadao te posla izaslanike da mole za mir; ali Murat ne htjede ni da čuje o miru. Knez Lazar poče odmah da sakuplja vojsku, da prije izađe pred cara Murata na polje Kosovo. S južne strane bijaše turska vojska, sa sjeverne strane srpska vojska stajaše protiv turske kao rijeka protiv velikoga mora. Srpsku vojsku je predvodio slavni vojvoda Miloš Obiljević zet kneza Lazara; a bosansku konjicu vodio je drugi zet kneza Lazara, vojvoda Vukan Branković, varalica koji se dogovori s carem Muratom i obeća mu da će izdati kneza Lazara, no se bojao od vojvode Miloša Obiljevića, koga je neprestano klevetao, ali mu pravedni gospodar knez Lazar nije htio vjerovati, očekujući hercega zetskoga gospodina Baošu, koji još nije stigao nego sakuplja vojsku i kreće prema knezu Lazaru. Tada knezu Lazaru žao bijaše što Vuk Branković neprestano kleveče Miloša. Poziva svoje vojvode na večeru da se provede sa njime zajedno. Sjedaču gospoda oko sofre: Vuk Branković, s lijeve, a starac Vratko Bogdanović s desne strane kneza Lazara, vojvoda Miloš u dnu sofre naspram kneza Lazara, s desne i s lijeve strane dvije vojvode, Miloš Topličanin i Ivan Kosačić, i tada reče nevjerni Vuk Branković: 'Pogjedaj, veliki gospodaru, kneže Lazare, ona trojica govore o tvome zlu, kako će te pogubiti na polju Kosovu'. U taj čas knez Lazar držaše u desnici čašu punu vina, ali ne moga piti ništa, jer ga suze obliše, ni prozboriti ne moga, jedva sljedeću riječ izgovori: 'Još nikad u srpskom narodu nevjerstva nije bivalo svome gospodaru, a sada čujem da je nova nevjera smišljena od moga zeta vojvode Miloša Obiljevića, kome sam povjerio svu moju vojsku, još je sa sobom nagovorio moje dvije vjerne vojvode, Miloša Topličanina i Ivana Kosačića. Zdrav si, zete Milošu, vino popij, a pehar ti na dar!' Miloš ustade i knezu se smjerno pokloni, govoreći: 'Milostivi gospodaru, ja sam <ti> vjeran, tako mi Bog pomogao protiv cara Murata, koga ću sutra ubiti i cijelome svijetu pokazati svoju vjernost, a svu vojsku predajem tebi, milostivome gospodaru, ali čuvaj se, gospodaru moj, nevjere Vukana Brankovića, koji tebe laže, a nas kleveče. Poći ću rano, cara Murata ću ubiti, a poslije toga ne znam šta će biti'. U taj čas iza sofre izađe i s njim obje vojvode, Miloš Topličanin i Ivan Kosačić, i rano uzjahaše na dobre konje, odjuriše prema turskom logoru. Straže turske kazaše caru Muratu, i ovaj mišljaše da oni idu da se poturče, i veoma se obradova Milošu Obiljeviću, kao glavnom vojskovođi kneza Lazara. Miloš Obiljević uđe sam pod šator i car mu reče: 'Dobro došao, Milošu, imaćeš kod mene dosta svake milosti!' Miloš reče: 'Imam dosta svake milosti u gospodara moga, slavnog kneza Lazara!' I u taj čas caru Muratu probode mačem srce i ovaj pade nauznak mrtav. Još Miloš tu ubi glavnoga <velikoga> vezira i careva blagajnika. Obiljević Miloš kao munja iz šatora izađe, pojaha konja i dvojici drugova reče: 'Put treba mačem probiti!' Turci povikaše: 'Miloš ubi cara!' Na njih mnogi Turci napadoše, tri vojvode bez milosti mnoge Turke pobiše, brzo se iz logora turskog htjedoše nazad probiti i knezu Lazaru javiti da je turski car Murat ubijen; U tom času Turci obojicu vojvoda ubiše, Topličanina i Kosačića. Videći da su mu drugovi poginuli, Obiljević opet poletje u boj i opet mnogo Turaka ubi. Turci oko njega pobodoše u zemlju koplja, okrenuvši vrhove nagore, te se Obiljevića konj nabode na koplja. Vojvoda Miloš se svojim kopljem triput poduprije, skoči prvi put oko 20 koraka, drugi put 25, treći put 40 koraka, o čemu i do danas na polju Kosovu znaci ostaše. Milošu se slomi koplje, i okruži ga mnoštvo Turaka, uhvatiše ga živa i odvedoše carevu sinu Bojazitu Prvom; Bojazit se osokoli i tada sa svom vojskom krenu prema srpskom logoru. Knez Lazar je sam komandovao vojskom, a izdajnik Vuk Branković iz logora srpskog pobježe na stranu i daleko odvede 12 hiljada Bosanaca odlične konjice. Knez Lazar reče: 'Ko ljubi Hrista i želi milost božiju neka ide sa mnom da proljemo krv za vjeru i crkvu, za otadžbinu i slavu; ko li neće milosti božije, neka ide za prokletim Vukanom*

komentarima¹³ teksta *Istorije* naveo da su se brojni naučnici sporili oko toga pitanja, te da je, uprkos činjenici da se Vasilije Petrović o boju na Kosovu mogao informisati putem Orbinijeva spisa, *Tronoškog rodoslova* i drugih, preovladao stav Nikole Banaševića da se autor *Istorije* nije mogao povesti za učenim shvatanjem, *nego je pisao pod uticajem žive pjesničke legende*.

Nadalje, jedan od prvih filoloških tekstova u montenegristici, spis *Nauk Krstijanski* Peraštanina Ivana Antuna Nenadića, iz 1768. godine, osim što zahtijeva usklađivanje pisma s *našijem običajnijem govorenjem*,¹⁴ donosi i nekolike stilske figure preuzete iz narodne književnosti (*jošt ne zna đe kućom stoji, od dušah vrhu mene naslonjenijeh...*).

Godine 1784. godine objavljen je tekst s naslovom *Šćepan Mali, lažni Petar III, car Rusije*, autora Stefana Zanočića, u kome je karakterizacija glavnog lika izvedena prema predanju.¹⁵ Osim toga, u tekstu se na mnogim mjestima javljaju poslovice, izreke, ali i citati narodnih umotvorina¹⁶ koji svjedoče o uticaju usmene riječi na Zanočićev jezik i stil.

Memoarski i dnevnički zapisi Budvanina Antuna Kojovića, nastali u prvoj deceniji 19. vijeka, govore o sasvim drukčijem uticaju kolektivnoga stvaralaštva na pisanu riječ. Impresioniran narodnim običajima, obredima i vjerovanjima, Kojović je nastojao da opiše oblike narodnih veselja i oblike rituala koji prate sahrane u Budvi i okolnim selima.

---

*Brankovićem! I drugog sata dana počese boj i do podneva Srbliji veoma mnogo Turke ubijahu i šest paša sa svom <vojskom> pobiše. I da izdajnik ne uteče sa 12 hiljada konjanika, mogahu tog dana svu silu tursku pobiti. A poslije podneva počese se Srbliji umanjivati. Toga dana pogibe sva srpska gospoda pred očima svog gospodara kneza Lazara koji, prilikom zamjene zamorenih konja, od Turaka živ bi uhvaćen, sa mnoštvom vlastele, i po naređenju Muratova sina Bojazita <Bajazita> svima glave posjekoše, prvo knezu Lazaru, a poslije Milošu Obiljeviću. (Mitropolit Vasilije Petrović, *Istorija o Crnoj Gori*, Leksikografski zavod CG - Obod, Titograd – Cetinje, 1985, 53-61)*

¹³ Radoslav Rotković, „Komentari“, u: Mitropolit Vasilije Petrović, *Istorija o Crnoj Gori*, Leksikografski zavod CG – Obod, Titograd – Cetinje, 1985, 129.

¹⁴ *Držim da je danas urednopisanje dubrovačko najizvrsnije, ali, i to nije svud, i svakome lasno prštjeti, razlikost budući od jednoga puka do drugoga u izgovaranju riječih. Zato načese ovdje njeke riječi upisane na dubrovačku, a njeke ne, zašto oteže običajni način da i promijenim kako bolje mogu biti razumjen od naše čeljadi i da se lašnje može štjeti kako se govori, i da se izgovara kako se štije. (Ivan Antun Nenadić, *Slijepa pravda*, Grafički zavod, Titograd, 1975, 61)*

¹⁵ *Knjiga o Šćepanu nastala je na osnovu predanja, što se vidi i po sličnosti sa Ljubišinom rekonstrukcijom iste neznančeve pojave, posebno onog detalja sa skrivanjem, biranjem poluosvjatljenih mjesta, navlačenjem kape na čelo. (Dr Radoslav Rotković, „Zanočićeva ostavština“, u: Stefan Zanočić, *Pakao ili nebo*, Pobjeda, Titograd, 1979, 35)*

¹⁶ *Čovjek je rođen za zabludu (173); ko ima mnogo vjere stiče i mnogo blaga (175); od svih životinja, kaže Homer, koje po zemlji gmižu, ili u vazduhu lete, ne postoji nesrećnija ni rdavija od čovjeka (195)*

Pojava Petra I Petrovića Njegoša u crnogorskoj književnosti, a naročito njegova uloga u afirmaciji kolektivne mudrosti nemjerljiva je. O tome pitanju govoreno je i pisano mnogo, a najnovija studija Novaka Kilibarde, *Usmena književnost Crne Gore*, precizno je definisala dvosmjerni odnos djela Petra I i pojedinih formi crnogorske deseteračke pjesme – ne samo da je u slučaju književnosti Petra I vidljiv uticaj kolektivnoga stvaralaštva na pisanu, nego je vidljiv i smjer uticaja suprotan od toga. *I pored činjenice da deseterački pjesnik Petar I nije imao pjesničkog dara ni da dozove prvake iz prvog repertoara crnogorske usmene epike, koje reprezentuju Starac Milija i Tešan Podrugović, on je vaspоставio autoritet narodske, odnosno imitativne, junačke, guslarsko-deseteračke pjesme u Crnoj Gori.*¹⁷

Ipak, nas ođe zanima status, odnosno zastupljenost oblika usmene književnosti u Vladičinim proznim tekstovima, prije svih u slavnim *poslanicama*, koje su govorile o nekom živom, *aktuelnom problemu, o izopačenim shvatanjima, navikama ili običajima narodnim*,¹⁸ na čiji je tok ili posljedice Vladika želio da utiče. Sačinjavajući poslanice koje je odašiljao u sve krajeve Crne Gore, Vladika je birao riječnik i formu obraćanja kako bi tim tekstovima omogućio funkcionalnost i ostvario pojedinačne ciljeve. *Izraz njegov pravi je narodni izraz, onakav u mnogo čemu kakav se u ono vreme slušao od guslara ili sretao kod kazivača pripovesti i mudrovanja narodnih. (...) Svoja kazivanja, oslanjao je, kao svaki čovek od životne mudrosti i iskustva, na sentence i druge oblike sažeto izrečenih misli, koje je odnekud znao, iz svoje lektire ili iz opšte mudrosti sveta, koje je slušao od naroda u vidu poslovice i svakovrsnih drugih izreka, ili ih je sam smišljao kada su mu trebale.*¹⁹ U Vladičinim poslanicama očituju skoro svi oblici uticaja usmene na pisanu riječ. Njih je moguće sresti i na leksičkome, sintagmatskome, odnosno na nivou sintakse (*tvrđu učinismo, milo otečerstvo, ledene stijene, junačka krv* itd.); i na nivou ritmičke organizacije pojedinih sintaksičkih cjelina (pojedine rečenice iz poslanica organizovane su tako da se mogu posmatrati kao spojeni deseterački stihovi: *ima li koji, dični vitezovi, da se usteže na krvavom junačkom polju, megdan dijeliti; zaboravite i da junačko oružje u desnice vaše skoro i veselo prifatite za izbaviti sebe i svoje posljednje od teškoga jarma i nevolje*); i na nivou gotovih, preuzetih mikronarativa (zastupljene su poslovice, izreke, aforizmi...: *slobodne gore ne rađaju strašljivce* i sl.); i na nivou makrostrukture (preuzete su čitavi segmenti tematsko-motivacionih struktura - anegdote,

¹⁷ Novak Kilibarda, *Usmena književnost Crne Gore*, CID, Podgorica, 2009, 190.

¹⁸ Čedo Vuković, „Poslanice Petra I Petrovića“, u: *Crnogorska književnost u književnoj kritici III*, UCG/ Obod, Podgorica/ Cetinje, 2000, 169.

¹⁹ Miroslav Pantić, „Petar I Petrović: pisma svome narodu“, u: *Crnogorska književnost u književnoj kritici III*, UCG/ Obod, Podgorica/ Cetinje, 2000, 179–183.

legende i sl.), kao i na nivou izgradnje kritičkog odnosa prema produktima kolektiva (u slučajevima kada se Vladika ideološki određuje prema pojedinim običajima ili navikama plemena i bratstava).

Dok se u Vladičinim djelima uticaj usmene na pisanu riječ mjeri pri analizi poslanica, to je na temeljima djela Petra II Petrovića Njegoša moguće izvoditi konkretnije radnje koje omogućavaju ne samo praćenje procesa interefrencija na relaciji usmena – pisana riječ, već i proces uticaja jednoga autorskog narativa s elementima usmenosti na poetičke koncepcije kasnijih autora. Direktni uticaj skaza na narative crnogorskih autora moguće je detaljnije i studioznije pratiti tek od djela Petra II Petrovića Njegoša. Toj činjenici idu u prilog i podaci o saradnji Vuka Karadžića s Njegošem. Crnogorski narativi novijih vremena (ukoliko se za početak „novijih vremena“ u crnogorskoj književnosti može uzeti pojava Njegoša, a upravo smo skloni da crnogorsku književnost posmatramo s pozicija Vojislava P. Nikčevića, prema čijoj je periodizaciji *stara* ona crnogorska književnost nastala prije 1845. godine, odnosno pojave *Luče mikrokozma*), skoro svi u sebi nose tragove usmene priče, pripovijedanja uz oganj. Tom se problematikom posebno u svojim studijama bavio Milorad P. Nikčević. On je i naglasio da su *stvaraoci umjetničke književnosti, a napose tvorci koji čine korpus narativne proze krajem 19. i početkom ovog vijeka* (20. vijeka – V. V.), *izrastali (...) ponajčešće iz duhovne klime usmenog stvaralaštva*.²⁰

Prema nalazima dosadašnjih istraživanja, pouzdano se može ustvrditi da je Njegoš autor tek dvije pripovijetke, nastale 1937. godine – *Žitije Mrđena Nesretnikovića* i *San na Božić*. Riječ je o satirično-simboličnome štivu koje predstavlja korijen umjetničke pripovijetke u crnogorskoj književnosti novijih vremena. U naučni fokus na kratko je bio došao i narativni tekst, pripovijetka *Jela ili vjerenica Crnogorka*, za koju je italijanski književnik Frančesko del Ongaro tvrdio je da mu je Vladika 1844. godine „ispričao“, odnosno saopštio manirima usmenih pripovjedača. Ta tvrdnja pokrenula je sredinom sedamdesetih godina XX vijeka polemički spor među jugoslovenskim naučnicima. Mnogi od njih, među kojima i Nikola Banašević, tvrdili su da riječ o mistifikaciji, budući da Njegoš tu pripovijetku nije mogao saopštiti Del Ongaru. S druge strane, bilo je i onih koji su iznosili niz istorijskih i književnostorijskih argumenata da dokažu Njegoševu vezu s narativnim tekstom koji se u štampi, na stranicama francuskog lista *Le Nord*, pojavio tek 14. septembra 1858. godine. Jedan od njih je i Ljubimir Durković Jakšić, koji je 1974. godine objavio

²⁰ Milorad Nikčević, *Usmeni humoristiki modaliteti u korpusu crnogorske proze druge polovine XIX i početkom ovog vijeka*, *Zbornik radova XXXV kongresa SUFJ*, Udruženje folklorista Crne Gore, Titograd, 1988, 619.

studiju *Njegoševa pripovetka*.²¹ Uprkos svemu tome, posljednja ispitivanja tog narativa pokazala su da se ne može decidno tvrditi da je Njegoš autor pomenute pripovijetke, već da je u krajnjem ona mogla nastati u sadejstvu Njegoša i Del Ongara.²²

Potvrdu teze dr Dušana Nedeljkovića da je *Njegoš ne samo kao borac koji stoji na čelu oslobodilačke borbe i obrazovanja novoga društva i države svoga naroda, i ne samo kao pesnik i filozof tih oslobodilačkih poduhvata, već pre svega i u osnovi svega od svoje rane mladosti do smrti kao guslar, i kao folklorist, nedostupno i stvaralački nosio i nastavljao misao celog naroda (...)*²³, kao i brojnih drugih tumača Njegoševa djela i usmene književnosti koje pokazuju da je Njegoš ne samo tumačio i upotrebljavao usmenu riječ, već i trasirao puteve istoj (Novak Kilibarda), nalazimo i u rezultatima analize dvije pomenute Njegoševe pripovijetke. Upravo one, poput Njegoševih poznatijih djela, nose u sebi bilo narodnoga pripovijedanja. U tim se pripovijetkama Njegoš koristi narodnom leksikom, narodnim mislima, jednostavnim narodnim kazivanjem, ponekad i deseteračkim stihovima: *Ej nepravdo, da te već ne bude! No daj, bože pravde među ljude*.²⁴

Dugo se u smatralo da se crnogorskoj književnosti nakon Njegoša, sve do pojave zrelih djela Nikole I Petrovića, ništa nije dogodilo što bi bilo predmetom ozbiljnijih naučnih pohoda. Onako kako je i Njegošev sestrić, Stevan Perović Cuca, jedan od najdarovitijih pjesnika iz prve postnjegoševske faze, proglašen epigonom, tako su marginalizovani i autori pripovjedaka koji su stvarali od šezdesetih godina XIX vijeka do Prvoga svjetskog rata. Na ukupan tretman književnoga zanata, međutim, nijesu uticale samo ukupne dimenzije Njegoševe poetike, već i odnos samih autora prema sopstvenome djelu. *Interesantno je napomenuti i to da je većina pripovjedača ove stilske orijentacije, i pored toga što su svojim originalnim pripovijetkama nastojali da pokažu vlastito viđenje života i svijeta oko sebe, životnu i duhovnu oblast svog naroda, zadugo nijesu željeli da s takvim tvorevinama izađu pred književno-kulturnu javnost. Oni su se, zapravo, 'zaklanjali' i 'skrivali' za ovještanim autoritetima kolektivnog usmenog stvaraoča. (...) Vjerovatno su, osim subjektivnih, postojali i neki objektivni razlozi koji su ih na takva opredjeljenja navodili. Pretpostavka je da je jedan*

²¹ Ljubomir Durković Jakšić, *Njegoševa pripovetka*, Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“, Beograd, 1974.

²² Milorad Nikčević, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1988, 154.

²³ Dr Dušan Nedeljković, *Njegoš guslar i folklorist*, Narodno stvaralaštvo (Beograd), 1963/8, 583.

²⁴ *Izviriječ: crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Grafički zavod, Titograd, 1973, 22.

*od njih bio i taj što su, u vrijeme kada su stvaraoci-pripovjedači folklornog realizma začinjali svoje tvorevine, pojedini saradnici Vuka Karadžića (...) već odavno sakupljačkim radom bili stekli književni ugled, reputaciju, a neki među njima i književnu slavu (...)*²⁵

Nikčević tvrdi da su kultura usmene riječi, viševjekovna tradicija usmenoga narodnog blaga bili konstitutivne snage koje su najviše podsticale pripovjedače na književnoumjetničko stvaralaštvo, te da su iz usmene duhovne tradicije *stvaraoci-naratori* preuzimali opšti nivo kulture, najraznovrsnija svojstva narodnog jezika – leksička, frazeološka, sintaksička i stilistička obilježja, a i raznovrsne motive i teme, među kojima u nešto manjem stupnju, humoristično-satirične teme i modalitete. *Otuda iz njihova literanog sadržaja i izražajnog medijuma izviru ponajčešće običaji, obredi, istorija i etos, anegdota; riječju - poetika usmenog kazivanja. Humoristična, a i svaka druga priča u crnogorskoj sredini nastajala je u specifičnoj plemensko-društvenoj zajednici u kojoj je 'osnova cjelokupnog života (bila) utakmica i natjecanje', pa tako i u pripovjedanju. Iz takvog duhovnog i ambijentalnog konteksta 'prvobitno se razvila istorijska kratka priča i agonalni primjer kao vrsta društvene književne produkcije'. Obitujući u specifičnim istorijskim i kulturnim okolnostima, čestim ratovima i kataklizmama, u skućenim plemenskim okvirima, crnogorski čovjek morao je, najčešće, u takvim odsudnim trenucima, izoštravati svoju misao i lucidnost, sažimati riječ u zgusnutu poruku.*²⁶

Ponekad se, navodi dalje Nikčević, takva poruka uobličavala u gnomu, anekdotu, kratku priču, humorističku žaoku i sentencioznu inventivu. Otud i bitna osobina crnogorskoga čovjeka – posebna sklonost za pričanjem, *za muškim razgovorom*. Taj stav Nikčević naslanja na studije Radosava Medenice i Vl. Vlahovića te naglašava da je Crnogorcima razgovor između ostaloga bio najomiljenija zabava, jer da *nijesu imali u čemu ljepšemu kratiti svoje vrijeme (osobito u predasima između ratova i zimi kad zapadne snijeg) koliko u međusobnim razgovorima, humorističkim žaokama i satirično-ironijskim inventivama.*²⁷ Razgovorima i pričama na šednicima, slavama, seoskim i glavarskim sastancima, sudilištima, govorima kod vladika, kneževa i kapetana – prenosile su se misli i poruke, stvarale su se slike i humorističke predodžbe o ljudima, govorilo se o junačkim uspjesima i podvizima pojedinaca. *Razgovori i pripovijedanja predstavljali su, zaključuje Nikčević, neku vrstu moralne i humoristično-satirične ocjene, 'školu domaćeg vaspitanja'.*²⁸ Osim toga, razgovor i priča za crnogorskoga ratnika, seljaka i plemenika, vojvodu i vladi-

²⁵ Milorad Nikčević, „Crnogorska 'folklorna' literatura“, *Stvaranje*, 1989, 5–6, 617–618.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid, 620.

²⁸ Ibid.

ku, značila je mnogo više od sticanja znanja, saopštenja i informacije. Dobro smišljeni sadržaj priče predstavljao je, i za pričaoca i za slušaoca, duhovnu nasladu, ali i humoristički ventil i duhovno rasterećenje. Priča je, smatra Nikčević, trebala sagovornika (ili slušaoca) zaokupiti i ozariti, oživjeti, trgnuti ga iz učmalosti, siromaštva, svakodnevnih briga, pesimizma i tuge. *Riječju, uznijeti ga u sfere duhovnog zanosa, slobode i patriotizma, ali i u obzorcima ozarenja, smijeha i komike. Ta potreba crnogorskog čovjeka da se pričom iskaže osjećaj, rodoljublje, smijeh, ili nešto saopšti, nije ništa drugo do onaj siloviti nagon, ekvivalent doživljajno-unutrašnje tenzije iz koje ce najčešće, kod suptilnih i senzibilnih ljudi, rađa umjetničko djelo, pjesma, herojska anegdota, pripovijetka, humorističko-satirična priča, riječ, ili oblik.*²⁹ U narodnome pričanju je, navodi dalje Nikčević, smješten cjelokupni duhovni život naroda: opisi narodnih običaja, obreda, vjerovanja, etike, jezika; smješteni su oblici duhovnog izraza – kratke priče, herojske (humorističke) anegdote, poslovice i gnome, zagonetke, igre riječi... *Vremenom, iz razgovora i priče nastaje umjetnički oblik, odnosno umjetnička pripovijetka koju su stvarali i oblikovali daroviti pojedinci, oslikavajući u njoj 'tokove stvarnosti, ljude i vrijeme'.*³⁰

Zanimljivo je pogledati kako se tome suprotstavlja mišljenje Novaka Kilibarde. On smatra da je šaljiva priča bila oskudno razvijena i u nahijskoj i u brdskoj Crnoj Gori, jer patrijarhalni agonizam i plemensko-bratstvenička struktura društva nijesu ostvarili posebne prostore da se nesmetano razvija šaljiva usmena pripovijetka. *Šaljiva priča je imala pogodnije prostore na Crnogorskom primorju, u muslimanskim šeherima i u crnogorskim plemenima s hercegovačkom odrednicom. Šaljiva priča je najbliža realnom životu, u njoj nema čudesnog ni fantastičnog, nego, kako je rekao Vuk Karadžić, 'ono što se u njoj pripovijeda rekao bi čovjek da je zaista bilo'.*³¹ Kilibarda je ustvrdio da je po svome obliku ona najčešće anegdotskog karaktera, te da se u njoj iznosi obično jedan slučaj koji se razvija dijaloški, a razrješava se u duhovitoj poenti. *Razumije se, likovi su uzeti iz realnog života. Dok su u noveli dati uglavnom tipski karakteri, u šaljivoj priči figuriraju predstavnici socijalnih grupa i predstavnici etnosa i vjera: pop, kaluđer, trgovac, Turčin, Ciganin, Latinin. Pričama s takvom tematikom najmanje su odgovarali plemensko-bratstvenički prostori Crne Gore. Preosjetljivost na bratstveničku, plemensku i ličnu čast jednostavno je presijecala onu mogućnost šaljive priče koja se iskazivala na jugoslovenskijem prostorima istog jezika.*³²

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

³¹ Novak Kilibarda, *Usmena književnost Crne Gore*, CID, Podgorica, 2009, 180.

³² Ibid.

Nikčevićeve teze o složenim procesima uticaja usmene pripovijetke na autorsku, pisanu crnogorsku pripovijetku, nijesu manje autohtone. On je, razmatrajući okolnosti nastanka i razvitka autorske pripovijetke u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka, primijetio da su tvorevine brojnih autora iz toga korpusa (Stefan M. Ljubiša, Marko Miljanov Popović, Luka J. Jovović, Savo P. Vuletić, Andrija P. Jovičević, Nikola Kujačić - Korjenić, Filip J. Ivanišević, Simo Šobajić, Petar M. Luburić, Borislav Sl. Minić i dr.) sastavljene od niza *usmenih narodnih modaliteta*,³³ te da se osim poslovice, zdravica, kletvi, pošalica, kratkih priča i drugih retoričkih oblika, u mozaiku njihovih priča nalaze veoma često i humoristično-satirična oblikovanja. Crnogorski stvaraoči su, smatra Nikčević, nalazili uzor i u motivici i u tematici usmenih oblika koji su im služili kao polazišta, a posebno *stvaraocima-pripovjedačima tzv. folklornoga realizma*, dok sav skup usmenih oblika, interferentnih odnosa koji konstituišu njihove priče, jasno govori o karakteru njihovih pripovjedaka, o njihovoj usmjerenosti ka diskurzivnoj pouci, didaktičko-humorističkoj premisi i racionalnosti koja je proizilazila i iz njihova romantičarskoga i utilitarističkoga, odnosno realističkoga shvatanja književnosti. Nikčević tvrdi da je takav način i ton pričanja bio uzrokovan razmahom romantičarsko nacionalne svijesti u Crnoj Gori, sa željom da se taj zamah pospješi primjerenim književnim oblicima, bliskim narodu i narodnoj usmenoj estetici i tradiciji.

Paralelnim pregledom tradicionalnoga usmenog stvaralaštva i tvorevina stvaralaca iz korpusa te literature, Nikčević je utvrdio u kojem su stupnju naznačeni autori transformisali usmene, *u ovom slučaju folklorno-humorističke i anegdotske modalitete*. Priče nastale krajem XIX i početkom XX vijeka najčešće su kratke, anegdotske, sadržajem skrivaju humorističke modalitete i ton duhovne poente, a većina junaka iz tih priča djeluje duhovito, karikaturno, pa čak i tragično. Te pripovijetke, zajedno s nekim anegdotsko-humorističnim pričama Stefana Mitrova Ljubiše, predstavljaju, smatra Nikčević, najznačajniji humoristično-satirični korpus priča crnogorske književne tradicije krajem XIX i početkom XX vijeka. On je stoga iznio i klasifikaciju crnogorske autorske pripovijetke toga perioda, zasnovanu na tematskim srodnostima i oprekama, prepoznavši četiri vrste pripovijetke: a) vrste folklornih i didaktičkih, b) istorijskih, c) humorističko-satiričnih i d) vrste anegdotskih pripovjedaka.

U tome periodu posebnu pažnju skrenuli su prozni pisci – Stefan Mitrov Ljubiša i Marko Miljanov Popović. Dok je Popovićeva djela teško dovesti na

---

³³ Milorad Nikčević, 621.

pozicije autohtone, od usmene književnosti odvojene autorske književnosti³⁴ (o čemu svjedoči i naslovnica prvoga izdanja *Primjera čojstva i junaštva*, na kojoj Popović u podnaslovu iznosi da je date primjere „pribilježio“ i time odredio svoj položaj spram građe koja čini pomenuti rukopis), iako ima i onih autora koji ne spore Popovićevu autohtonost;³⁵ Ljubišina djela, budući da su svrstana u vrhunske domete pripovijedanja epohe realizma, pouzdan su materijal za ispitivanje složenih procesa interferencija i prelijanja usmene u pisanu riječ. *Crnogorska pripovijetka, dakle, ima svoj pravi početak u djelu Stefana Mitrova Ljubiše. Nastala na izvorima narodnog predanja, Ljubišina proza dvostruko je značajnija. Ona čini prelaz iz narodnog u umjetničko stvaranje, iz romantičarske, melodramske naracije ka realističnijem, savremenijem umjetničkom tretmanu konkretnih društveno-istorijskih odnosa; s druge strane, ona afirmiše ogromno etnografsko-leksičko blago koje još uvijek nije dovoljno ispitano.*³⁶

Milorad Nikčević je upravo s pozicija tumača interferencija posmatrao prvo Ljubišino originalno djelo narativnoga karaktera, *Šćepan Mali* iz 1868. godine. On je komparativnom analizom toga i Njegoševa istoimenoga dramskog djela došao do sljedećih rezultata i zaključaka: *Potrebno je (...) istaći da su pojedini literarno-folklorni elementi, bolje reći narodni motivi, poput onih o vjerovanju u vještice, tence, vukodlake, sujevjerna gatanja u pleća itd., također zajednički Njegoševim i Ljubišininim tvorevinama. Oni se javljaju upleteni u narativno tkivo i u ovoj Ljubišinoj pripovijesti.*³⁷

³⁴ U poznijem godinama svoga života tipični brdsko-crnogorski bratstvenik i plemenik Marko Miljanov naučio je slova kojima zapisuje svoje riječi. Ali ta njegova opismenjenost nije ga ni jednjem detaljem odmakla od književne usmenosti kojoj je endemski pripadao. (...) Od svih pristupa Marku Miljanovu kao književniku, najstručniji je Jovana Škerlića, U svom radu o 'Primjerima čojstva i junaštva' Škerlić ističe 'zdrav razum i pravu dušu čovjeka iz naroda', naglašava visoki moral Marka Miljanova kojim 'duševno i telesno krepi ljude', ali ni jednom se riječju ne dotiče književne mašte Marka Miljanova, odnosno književnoga uobličavanja velikih moralnih i junačkih vrijednosti koje zavještavaju potomstvu Markove patrijahalno-junačke anegdote. (Novak Kilibarda, *Usmena književnost Crne Gore*, 172–174)

³⁵ Marko Miljanov, u svom književnom stvaralaštvu, u potpunosti je ne imitator, nego kongenijalni suputnik usmenog narodnog stvaralaštva. On je izvanredno senzibilno i distancirano uočio osnovne zakonitosti usmenog narodnog prosede, s njima se duboko i usrdno saživio, a prema svom stvaralačkom temperamentu pribirao i izabirao te svojim jezičkim izrazom oblikovao svoja ostvarenja. (Tvrтко Čubelić, *Vrednovanje djela Marka Miljanova*, u: *Glasnik Odjeljenja umjetnosti*, knjiga 3, CANU, Titograd, 1981, 193–194)

³⁶ Milorad Stojović, *Nadmoć ljudskosti*, Pobjeda, Titograd, 1987, 34.

³⁷ Milorad Nikčević, *Transformacije i strukture*, Školske novine, Zagreb, 1982, 90.

Ljubišine proze s arhetipskim značenjima u okviru narodnih formula *primorskog varijeteta*³⁸ karakterišu mnogi od dosad pobrojanih oblika uticaja usmene na pisanu riječ, pa ćemo za ovu priliku izdvojiti samo jednu, koja se čini jezičko-stilskom osnovom Ljubišinih narativa, a koja eksplicitno predstavlja opšti Ljubišin stav prema tradiciji usmenosti. U skoro svim Ljubišinih prozama zastupljen je imperativni glas pričalaca, tj. pripovjedača – imperativ zauzima prirodno mjesto glagola koji označavaju radnje što su se zbile u prošlosti: oblik *naredi ja* stoji umjesto *naredim ja*, ili *naredio sam*, ili *naredih*, ili *bijah naredio*...

U drugim prozama koje su obilježile period od Njegoša do Prvoga svjetskog rata, Čedo Vuković je prepoznao četiri nivoa uticaja usmene na pisanu riječ, odnosno četiri načina oslanjanja autora umjetničkih pripovjedača na usmenu književnost. On smatra da je prvi stepen odnosa oblikovanje narodne priče, legende i sl., u *pripovijetku, kojoj autor daje i izvjesne nove elemente, stvara svoju viziju i kompoziciju, saopštava je narodskim i donekle svojim izrazom (Ljubiša, Vrčević, Ivanišević i dr.)*. Autori se, dakle, više interesuju za motive koji žive u narodu kao priče i legende, nego za motive koje nudi istorija.³⁹ Drugi način koji je Vuković prepoznao tiče se upotrebe anegdote kao osnove nove, razvijenije pripovjedačke forme, jer *anegdotski kostur pisac dograđuje, upotpunjava i pritom slika ambijent, vrijeme, prirodu, motiviše postupke junaka priče, daje izvjesnu njihovu karakterizaciju (u nekim pričama - S. Šobajić, Vrčević, M. Miljanov i dr.)*.⁴⁰ Treći oblik je vid pripovijetke koji zamjenjuje epsku pjesmu, pri čemu se *osjeća kako u osnovi pripovjedačeve vizije živi duboko usađena epska konstrukcija, raspričanost, poneki od epskih simbola; na to navode čitaoca izvjesna prozna ostvarenja, na primjer, N. Kovačevića, M. Dragovića, pa i M. Miljanova, koji gdje-kad prozu protka deseteračkim stihovima; u priči 'Niz grobova' J. P. Roganovića (koja nije ušla u ovaj izbor) naiđe se, takođe, na spontane desterce: 'De je sreće tu je i nesreće. Svako dobro zlom je zagrđeno'; slično je i u jednoj priči V. Tripkovića: 'Crvena krvca mastila snijeg, prodirući kroza nj do čadora blizu razapeta' (rečenica završena čistim desetercem); najzad, i ove riječi iz jedne pripovijetke M. Dragovića odista sjećaju na početak epske narodne pjesme: 'U bijelome gradu Obodu sakupio sabor Crnojević Ivo, a kupi ga na iljadu i četiri stotine i osamdeset pete godine od rođenja svijeta Spasitelja'.⁴¹ I četvrti*

³⁸ Valentina Pitulić, *Stefan Mitrovov Ljubiša i narodna književnost*, u: *Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture (zbornik radova)*, Mediteran, Budva, 2005, 186.

³⁹ Čedo Vuković, *Pripovjedački koraci u Crnoj Gori*, u: *Izviriječ: crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Grafički zavod, Titograd, 1973, 16.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

vid – kada ispod kože umjetničke proze pulsira ono narodsko pripovijedanje uz oganj, dok se plam povija, osobito za dugih zimskih noći; naslućuju se ne samo motivi koji ponekad otuda potiču, nego - možda i znatno više - ona (duboka i na osoben način dugo njegovana tradicija pripovijedanja, kada se ispredaju složene, guste niti priče, kada se brusi riječ i traži za nju najkraći put do srži zbivanja, misli i osjećanja, kada svaka riječ polaže pajteži ispit pred dlakavim ušima, uz koje je često prislonjena i šaka, kao pripomoć - jer uši tih slušalaca ne puštaju k sebi blijeđu, malokrvnu sliku, niti neprivodno kazivanje i pustorječje; ta pripovjedačka tradicija struji u krvi i onih učenih majstora priče; ali, nekome pomaže, a nekome - biva i teret, pa spisatelju ponestane daha čim riječ treba da progovori sama, sa stranica knjige, časopisa, lista...⁴²

Idući od pripovijetke do pripovijetke toga perioda, zatekli smo u njima, između ostalih, sljedeće tragove usmene riječi. U pričama Vuka Vrčevića⁴³ (*Kam tamo a kam ovamo* i *Zemaljski sud poslje pogibije dvoje nesretno svatova*) primjetne su deseteračke konstrukcije: *Kaluđeru, da te oženimo. – / Da je prosto kad ste navalili*⁴⁴ i *Gnjezdo vila ptica lastavica, / Za punanih dest godin' dana / Savijala, sreće ne vidjela, / Dođe soko iz zemlje neznane, / Lastavice gnezdju uletio, / I s njom lijep porod porodio.*⁴⁵ Vrčević katkada niže rečenice u ritmu deseteraca: *no izvadi kubura iza pasa, te mustaćkoga ispod lijeve sise, a ovi pade mrtva, ni jaoh!*⁴⁶ Koristi se i izrekama i poslovicama: *Kad se čovjeku u obraz takne, veli se: 'šve za obraz a braz nizašto'*⁴⁷; *Gdje je god više glama tu više i pameti*⁴⁸; *ko prosi da krunu nosi, treba mu dati.*⁴⁹

⁴² Ibid.

⁴³ *Vuk Vrčević je ponikao i rastao na terenu nepisane kulture (Risan, Boka Kotorska, Dalmacija), gdje se narodna tradicija brižljivo čuvala i usmeno prenosila. On je do kraja života ostao po psihologiji usmeni pripovjedač koji nikad nije bio lišen slobode improvizacije. Pri tom je uloga Vuka Karadžića u njegovom stvaralačkom buđenju bila vrlo važna. Zainteresovao ga je za sakupljanje narodnih pjesama i pripovijedaka, opisivanje običaja iz narodnog života, bilježenje narodnog govora i za sabiranje starih knjiga i rukopisa.* (Ljiljana Pajović Dujović, *Proza Vuka Vrčevića između etnografskog i umjetničkog*, u: *Glasnik Odjeljenja umjetnosti*, knjiga 21, CANU, Podgorica, 2003, 131–132)

⁴⁴ *Izviriječ: crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Grafički zavod, Titograd, 1973, 45.

⁴⁵ Ibid, 50.

⁴⁶ Ibid, 55.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid, 58.

⁴⁹ Ibid, 59.

U pripovijeci *Put u pakao* Đura Perovića očituju se narodne izreke (*mora se trpjeti zlo kao dobro*⁵⁰) i stilski obrti epskih i lirskih pjesama (*ne viđu ni prsta pred očima*;⁵¹ *Nakon devet mjeseci Bog me obradova sa jednim muškim djetetom, koje napredovaše tako da za godinu dana i samoga mene nadvisilo bijaše*⁵²). I Filip J. Kovačević u pripovijeci *Striko Pero* donosi izreke: *Čuvajte se laži kao od groma nebeskoga, a ne bojte se nikada istine*⁵³; *čovjek je junak, đe nije čovjeka nije ni junaka*⁵⁴, ali i deseterce: *Zakleli se Turci u pogaču/ Da ne idu više u Moraču*.⁵⁵ I tako redom.

Rezultati doktorskih radnji⁵⁶ Milorada Nikčevića ukazuju na to da su i drugi pripovjedači označenoga perioda crnogorske književnosti baštinili isti odnos prema usmenoj književnosti. To je slučaj i sa djelom Luke Jovovića (čije pripovijetke su bile tematikom vezane za crnogorski život, a s naglašenom folklornom semantikom), Sava P. Vuletića (koji plastično crta pojave i karaktere a preko njih veže predanja i običaje), Andrija P. Jovičević (koji u pripovijetkama manifestuje želju za ispitivanjem bogate narodne tradicije), Joka Vukčevića, Luke Kažića, Sava Radulovića, Ljubomira Bulatovića (čije su priče isključivo svedene na registrovanje narodnih obreda), Novice Kovačevića Grahovskog (čija djela govore o tome da je autor u manjoj mjeri robovao folklornim elementima), Nikole Kujačića Korjenića (koji rodoljubim romantičarskim nanosima ističe tipično seosko, tipično narodno), Krsta Markovića, Ilije Zlatičanina, Ilije Hadukovića, Jovana Ivaniševića (čije djelo je folklorističkoga i etnografskoga karaktera), Živka i Marka Dragovića, M. L. Ivaniševića, Novice Nikolića, Leontija Ninkovića, Petra Luburića, Sima Šobajića, Borislava Sl. Minića, Radovana Perovića Tunguza i drugih.

Složene procese preplitanja usmene i pisane crnogorske književnosti naročito je moguće pratiti u periodu između dva svjetska, kada su u Crnoj Gori na književnoj sceni prozaisti koji su djelovali iz kružoka pokreta socijalne literature. Oni donose nove postupke u tkanju dijegeza, a u njihovom djelu se očituju i konkretne poetičke smjernice, preuzete iz drugih, većih nacionalnih književnosti. Sudar novih ideja s tradicionalnim poimanjem pripovjedačkih postupaka, odnosno s poimanjem usmene književnosti kao tradicije, posebitim interferencijama inicirao je trasiranje novih metanarativnih puteva ka skazu. Tim procesima jako su doprinosili *neosakupljači* usmenih proza,

⁵⁰ Ibid, 63.

⁵¹ Ibid, 65.

⁵² Ibid, 73.

⁵³ Ibid, 81.

⁵⁴ Ibid, 83.

⁵⁵ Ibid, 84.

⁵⁶ Milorad Nikčević, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, NIO „Univerzitetstva riječ“, Titograd, 1988.

koji su u međuratnim glasilima i posebnim monografskim publikacijama objavljivali rezultate svoga rada. O tome je moguće zaključiti i na osnovu našega ranijeg osvrtu na crnogorsku bibliografiju članaka i knjiga iz oblasti usmene književnosti. Jedan od tipičnih predstavnika *neosakupljača* je i Mićun Pavićević. Pored njih, nije bila rijetka ni pojava *narodskih pjesnika*,⁵⁷ koji su opet na svoj način gradili nove puteve usmenoj riječi.

Pomenimo nekoliko, s ovih pozicija interesantnih, međuratnih pripovjedačkih opusa. Jedan od najdarovitijih književnika toga perioda, Nikola Lopičić – u čijem se djelu, uprkos tome što je riječ o autoru koji je bio na poetičkoj liniji pokreta socijalne literature, mogu prepoznati elementi i note nadrealizma, odnosno obrade motiva podsvjesnoga i libidoznoga – pojedine pripovijetke napisao je pod velikim uticajem usmene književnosti. Taj se *dodir* dá prepoznati naročito u monolozima i dijalozima Lopičićevih likova, koji umnogome nastoje da oponašaju sredstva usmenoga pripovjedača: *trista ga đavola donijeli; u moj vijek; nema ga zašto ni pas uvatit'; savijaj, udri, udri, okrene mu se posa'ka voda niza stranu; zlo te ne našlo, prepade me...*⁵⁸ I Milovan Đilas se u svojim kratkim pričama i pripovijetkama oslanjao na forme usmene književnosti, a najčešće zastupljeni njeni oblici su gnoma, vic i anegdota. Osim njih, Đilas se, ranije smo pokazali,⁵⁹ često koristio i sižejnim sklopovima *lake forme*, kako bi uobličio sopstvene narative. To je slučaj s pripovijetkama u kojima se daju prepoznati obrisi legende i mita.

U kratkim pričama Dušana Đurovića, koje su više ili manje *zasnovane na uzanoj anegdotskoj osnovi*,⁶⁰ takođe je akumulirana narodna mudrost, a i u njegovim djelima najčešće u govorima likova.

⁵⁷ U Nikšiću je između dva rata radio profesor i publicista Stojan Cerović koji je uređivao listove i časopise i interesovao se za prikupljanje narodnih umotvorina. Kao potomak slavnog junaka Novice Cerovića, interesovao se za junačku pjevaniju Radovana Bećirovića, a kao književno obrazovan čovjek davao je podršku obdarenom narodskom pjesniku. Po dokazima R. Bećirovića, Ceroviću se osobito dopalo mjesto iz Mojškovačke bitke gdje se govori o lavovima koji riču na mojškovačkom razbojištu. Na osnovu toga lako je zaključiti da je obrazovani Cerović cijenio Bećirovićevu epsku maštu, sposobnost njegovu da istoriju epski oneobičajava, da realne događaje presniva u legendu. — Sjetimo se kako Filip Višnjić zamišlja svoga savremenika Karađorđa kao kralja iz najstarijih vremena koga crni Arapin na megdan zaziva, i to na Vidinskom polju širokome. Tako se eto sve bilo povoljno namjestilo Radovanu Bećiroviću, između dva rata, da bude najčitaniji i najslušaniji pisac u Crnoj Gori. U književno mjesto koje je držao kralj Nikola do Podgoričke skupštine uskočio je Radovan Bećirović. (Novak Kilibarda, *Epska mjera istorije*, UCG, Nikšić, 2007, 389)

⁵⁸ Nikola Lopičić, „Guslar“, u: *Sabrana dela Nikole Lopičića II*, Stručna knjiga, Beograd, 2002.

⁵⁹ Vladimir Vojinović, *Poročni sudija*, Matica crnogorska, Podgorica, 2008.

⁶⁰ Sofija Kalezić-Đuričković, *Pripovijetke Dušana Đurovića*, Zmaj, Novi Sad, 2003, 35.

Ni poetika Rista Ratkovića, koja se prije svega pamti po neponovljivoj nadrealističkoj lirici, nije ostala imuna na uticaj usmene književnosti. Dio Ratkovićevih kratkih priča i pripovjedaka, u kojima autor pokazuje realističke sklonosti i preokupacije, doveli su *do stvaranja nevelikog tematskog kruga proza sa folklorističkim prosedeom*.⁶¹

Priče Trifuna Đukića katkada su naslovljene samom narodnom izrekom (*Viđi majku, pa uzmi djevojku*), a u njegovu opusu ima priča koje u osnovi sadrže motiv iz epske pjesme (*Krvavo krštenje*). *U pričama koje su uzete iz narodne tradicije govori se o umiru zavađenih plemena, što podsjeća na Ljubišinu i Vrčevićevu prozu*.⁶²

U međuratnome pripovjedačkom opusu Radovana Zogovića takođe ima priča kojima se autor „odužio“ u to vrijeme aktuelnoj temi – težakom životu crnogorskog sela. Kritika je primijetila da Zogović gradi porodične hronike, koje se, neumitnom snagom osvještane tradicije, u dužem vremenskom razdoblju prenose s koljena na koljeno, odnosno s potomaka na potomke, što je doprinijelo da većina pripovjedaka bude napisana u *narativnom epskom stilu*.⁶³

Slično je i pripovijetkama brojnih drugih međuratnih pripovjedača, kakvi su Niko Jovičević, Mihailo Lalić, Čedo Vuković i Čamil Sijarić.

Drugi svjetski rat donio je, kako smo i ranije naveli, neočekivani obrt u razvitku usmene književnosti. Gusle su jedan od ključnih medija na borbenim linijama, a uz taj instrument prenošeni su podaci o pojedinim herojskim podvizima i stradanjima. Budući da su Crnogorci, kako je pokazano, u svim vremenima bili posvećeni podražavanju narodnih pjesnika ili pripovjedača, te da je početkom pete decenije XX vijeka val ratne epike zapljusnuo i crnogorsku naciju, u ništa manjoj mjeri nego druge južnoslovenske,⁶⁴ jasno je da je „nova

---

⁶¹ Radomir Ivanović, „Ratkovićevo umjetnost kratke priče“, u: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V*, UCG, Podgorica, 2002, 194.

⁶² Jovan Čadenović, „Narativne proze Trifuna Đukića“, u: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V*, UCG, Podgorica, 2002, 68.

⁶³ Vojislav Minić, *Pripovijetke Radovana Zogovića*, u: *Crnogorska književnost u književnoj kritici V*, UCG, Podgorica, 2002, 324.

⁶⁴ *Specifičnost duboko narodnih pojava u životu bugarskih partizana otkriva se u pesničkom stvaralaštvu nastalom o njima. (...) Posle narodne pobjede 9. septembra 1944.g., kao i u drugim krajevima obnovljene domovine, u istorijskim rodopskim selima Batak, Bradigovo i Peruštica pojavili su se obdareni pevači koji preuzimaju ideale preporoda svojih dedova i vešto unose njihova zaveštanja revolucionarne pesničke tradicije u svoje savremene pesme o partizanima odreda 'Anton Ivanov'. (...) Podvrgnuto novim zakonitostima, to pesničko stvaralaštvo ne može se u potpunosti smatrati kao narodna poezija, zbog toga što se ono upravo rađa. I u mnogo slučajeva se javlja kao umetnički nedorađen, sirovi materijal, da bi se mogao smatrati pravim folklorom.* (Ivan Koev, *Procesi rađanja novoga eposa oslobođilačke borbe bugarskog naroda*, Narodno stvaralaštvo [Beograd], 1963, X, 8, 591)

epika“ na crnogorskim terenima naišla na dobar prijem u narodu. O tome svjedoče pojedine folklorističke studije, ali i sadržaji pjesama koje su se, makar u ironijskim i sarkastičnim ključevima, do danas održali u narodu. Riječ je, između ostaloga, o ostacima procesa kultivizacije ličnosti Josipa Broza Tita i glorifikacije herojske partizanske borbe i svih tekovina revolucije.

Pod okriljem ideja Komunističke partije Jugoslavije, u svjetlu zacrtanih ciljeva,⁶⁵ stala se razvijati cijela jedna imitatorska, narodska umjetnost, koja je svoje rukavce imala u najmanje uspješnim proznim pokušajima poslijeratnog vremena. *Poznat je i već široko potvrđen i proces uključivanja u celinu usmene narodne književnosti perioda NOB-a čitavih pesama poznatih pesnika-učesnika revolucije, koje su se 'otele' od autora i nastavile svoj usmeni život.*⁶⁶ Na taj način inkorporirane u nukleus kolektiva, prešavši put od autorove pisane do usmene narodne riječi, te nove tvorevine iznova su, zauzimajući domaću, „prirodnu“ poziciju, okrenule tok interferencija – u mnogim kasnijim tekstovima oseća se ili detektuje njihovo prisustvo u formi narodske, imitatorske riječi.

U prvoj poslijeratnoj deceniji objavljeno je na destine proznih tekstova nevelike estetske vrijednosti, u kojima je odviše lako prepoznati a potom i definisati opšti status nove usmene riječi, ali analizu svježih glorifikatorskih makronarativa takođe nijesmo smatrali radnjom od posebnog značaja. Stoga smo se usredsredili na one autore čiji su tekstovi ostali zabilježeni i zapaženi u studijama s visokim estetskim kriterijumima.

Nakon Drugoga svjetskog rata došlo je do novih interpolacija, a oblaci narodne književnosti u tekstovima poslijeratnih prozaika podvrgnuti su višestrukim umjetničkim obradama i nadgradnjama. Ispred svih, u toj etapi razvitka crnogorske pisane književnosti, stoji ime Mihaila Lalića. Kompletan opus toga književnika izazvao je pojavu velikoga broja studija, rasprava, članaka, eseja i drugih metajezičkih formi, tako da se danas s punom naučnom

⁶⁵ *Komunistička partija Jugoslavije, kao organizator i ideolog oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, uskraćivala je mogućnost potencijalnom usmenom pjesniku da nastavi upotrebu izvjesnih kategorija koje su bile imanentne dotadašnjoj usmenoj poeziji. Umjesto religioznog određenja prema kompleksu istorijske prošlosti i tekuće stvarnosti, što je bio postojan sloj u strukturi usmene književnosti, nova ideologija ponudila je novom pjesniku ateistički stav prema svijetu. Mjesto apoteoznog odnosa prema rojalističkim i klerikalnim dimenzijama društva trebalo je da zauzme vjerovanje u demokratiju i socijalnu pravdu. Na mjesto naslijeđene etničke distance prema strancima, ponekad i etničke isključivosti, usmeni pjesnik ustanka i revolucije trebalo je da u poeziji koju stvara vaspostavi bratsko povjerenje u dojučerašnje 'dušmane krsta', 'stare varalice' i dr.* (Novak Kilibarda, *O usmenoj književnosti*, Univerzitet „Veljko Vlahović“, Titograd, 1982, 77)

⁶⁶ Dr Jovan Janjić, „Usmeno narodno stvaralaštvo o tematici NOB-a i pisani književni izraz“, u: *XXXVI kongres Saveza udruženja folklorista Jugoslavije: Sokobanja 1989. (zbornik radova)*, UFS, Beograd, 1989, 276.

argumentacijom može konstatovati kako se nauka o crnogorskoj književnosti može podičiti i *lalićologijom* kao svojom značajnom karikom.

Ogromni prozni opus toga književnika inicirao je tako i pojavu cjelovitije studije o uticaju usmene riječi, odnosno usmenoga stvaralaštva na djela Mihaila Lalića. U toj studiji, Blagota Mrkaić je detektovao sve vidove, rukavce i smjerove pomenutih uticaja. *Neke motive usmenog narodnog stvaralaštva Lalić koristi vrlo vješto u procesu umjetničke simbolizacije i metaforizacije unutar svojih djela, a neke cjeline su i direktno naslovljene preuzetim oblicima, simbolima i metaforama. Mnoge stranice Lalićevih djela su intonirane, manje ili više vrijednom, narodnom deseteračkom, osmeračkom i drugom pjesničkom ritmikom. Naročito u veoma uspjelim dijalozima i unutrašnjim monozima tim putem osvjetljava psihologiju pojedinih književnih junaka. Čak i u veoma moderno koncipiranim romenesknim strukturama duh i ritam izvorne misli i izraza se srećno prožimaju sa Lalićevim. Međutim, pojedina mjesta su po inerciji intonirana trohejskim desetercom pa ostavljaju loš utisak jer su monotona i razvučena. Često i priroda kao antopomorfnja kategorija i psihološka realnost Lalićevih junaka umjetnički korespondira glasom narodne pjesme, priče ili kletve i u neobičnoj rezonanci između, uglavnom zavičajnog prostora i čovjeka, uspostavlja se eshatološki kontinuitet sa prošlošću koja se ciklično ponavlja, ali ne u idealističkom (ničeanom), već aktivističkom brehtovskom smislu u sebi nosi snažnu dijalektičku perspektivu promjena i čovjekovog samoprevazilaženja i civilizacijskog progresa. alić je vrstan umjetnik i po tome što u umjetnički uvjerljivoj, istinitoj slici života detabuizira neke životne teme, demistifikuje lažne vrijednosti i vehementno se odupire svim apologetskim pokušajima da ga podvrgnu aktuelnim dnevnim zadacima.*⁶⁷

I Milorad Stojović je svojevremeno zapazio da je opus Mihaila Lalića nemoguće otrgnuti iz zagrljaja usmene književnosti, jer u tim djelima ima *tragičnih opomena i daljinskih poruka iz poslanica Petra I, jakih dramskih sukoba slobode i izdaje, dobra i zla iz 'Gorskog vijenca', i narodne pjesme, najboljih tokova naše pripovjedačke tradicije, Ljubiše i Marka Miljanova.*⁶⁸ Sličnog je mišljenja i Radovan Vučković, koji smatra da se, kada se čitaju *Lalićeva dela jedno za drugim, ima (...) utisak da se prelistavaju stranice jednog epa koji je davno negde začet i ne zna se gde će i kako prestati. Gotovo da je nemoguće staviti tačku na kraju, jer kraj kao da i ne postoji. Svaka promena ugla pričaoca otkriva jednu novu sliku, uzbudljiviju od prethodne. A ta totalno epska perspektiva kao da znači istovremeno i određenu istorijsku perspektivu: otvara nam pogled u najnoviju istoriju Crne Gore. Ona produžava*

⁶⁷ Blagota Mrkaić, *Usmeno stvaralaštvo u djelima Mihaila Lalića*, NIO UR, Nikšić, 1990, 324–325.

⁶⁸ Milorad Stojović, *Nadmoć Ljudskosti II*, NIO Pobjeda, Titograd, 1987, 83–84.

*ono mesto do koga su, u stvaralačkoj eksplikaciji nacionalne istorije, došli narodna pesma sa terena Crne Gore, Njegoš i Marko Miljanov.*⁶⁹

Idući tragom međuratnih prozних strategija, Milovan Đilas je i nakon rata, u periodu koji će obilježiti njegovi mjeseci provedeni u ropstvu, za jednu od poetičkih konstanti birao domete narodne, usmene književnosti. O tome svjedoči i proza s naslovom *Pjesma o Vuku Lopušini*, iz zbirke *Gubavac i druge priče*. Taj Đilasov tekst je u intertekstualnoj vezi s narodnom pjesmom, a o pomenutom odnosu posebno je pisao Ljubomir Zuković.⁷⁰ Osim toga, poslijeratni narativi Milovana Đilasa, prije svih memoarsko-romaneskno štivo *Besudna zemlja*, nosioci su brojnih oblika usmene književnosti. Tako i Đilasova priča *Car Dukljan* sadrži stav kojim se jedan od oblika usmene književnosti definiše kao prva adresa *umjetničkog motiva*: *Bajka je kako se vidi, dobila svoje vremensko i prostorno obeležje – pohrišćanjena je i vezana za Crnu Goru i rimski grad Diokleu, ruine današnje Duklje, a i samo ime Dukljan je izvedeno od Dioklecijana, cara rimskoga. No bajku su slovenska plemena, po svemu sudeći, nasledila od naroda koja su zatekla na Balkanu, odnosno u današnjoj Crnoj Gori – borba mraka i svetlosti, boga dobra i boga zla je praslovenska i, kao što se zna, prvi umetnički motiv i prvo objašnjenje sveta i ljudske sudbine.*⁷¹

Funkcionišući u ravni rafiniranoga postmodernističkoga iskaza, poetika Borislava Pekića takođe donosi neke rukavce interferencija, budući da se, postupcima citatnosti, taj autor oslanja na mitsku i biblijsku riječ. U temelju Pekićeve poetike je spoj mita s elementima hrišćanskih rituala, čime on *nastavlja dugu tradiciju humanističke književnosti.*⁷² Sve to po strani, u Pekićevim djelima mnogo je primjera uticaja usmene na pisanu riječ. I Petar Pijanović je svojevremeno uočio da neki Pekićevi narativi pošeduju *formulaične početke* primjerene narodnoj pjesmi, i to onom formalnom stereotipu *poznatom pod nazivom 'slovenska antiteza'*. Pijanović je decidan: *ovaj stilski postupak uvažava sledeću shemu: pitanje – pretpostavka u funkciji mogućeg odgovora – negacija pretpostavke – odgovor na pitanje. Ta shema, govoreno jezikom pesme, ima sledeće etape: (šta-), ili – ili, niti – niti, nego (već). (...) Presađivanjem stereotipa narodne pesme u prozni tekst traži se ,druga mogućnost' govora u poređenju sa onom koju posreduje kanonizovana stihovana forma. Upravo iznalaženje te druge mogućnosti posvedočava*

⁶⁹ Radovan Vučković, *Problemi, pisci i dela*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974, 58.

⁷⁰ Ljubomir Zuković, „Vuk Lopušina i Milovan Đilas“, u: *Djelo Milovana Đilasa (zbornik radova)*, CANU, Podgorica, 2003, 51–67.

⁷¹ *Najlepše pripovetke Milovana Đilasa*, Prosveta, Beograd, 2003, 296–297.

⁷² Jerg Šulte, „Grčki mitovi u romanima Atlantida i Zlatno runo“, u: *Poetika Borislava Pekića (zbornik radova)*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, 325–326.

*polemičnost Pekićevog teksta u odnosu na zadatosti koje proizvodi doslovno shvaćen obrazac književne tradicije.*⁷³

Kritika je zapazila da ni proze Miodraga Bulatovića takođe nijesu pročišćene od uticaja usmene književnosti. O tome svjedoče Bulatovićeve pripovjedački postupci, poput modelovanja likova kao nosioca kulture „prevaziđene usmenosti“, odnosno kao nosioca procesa dekonstrukcije mita. U Bulatovićeve djelu *mit o herojstvu se ne gasi, on traje u epskom prototipu koji groteska inverzno, humorno narušava predimenzioniranjem osobina mitomana i ljubavnika. Epskom tipu heroja suprotstavljena je književna realnost smiješno tragičnih figura.*⁷⁴

S aspekta uticaja usmene na pisanu riječ poslijeratne epohe, istraživačima mogu biti interesantna i dva opusa autora koji su takođe okončali životni i stvaralački put – Ćamila Sijarića i Huseina Bašića. *U Sijarića, na primjer, stvaralačka transformacija folklorno-tradicijskih segmenata (...) počiva na arhajskom animističkom principu, prema kojem je 'sve nekad zborilo'. (...) U ovaj princip opstojanja života Sijarić ugrađuje njegov mitski segment. Po mojoj ocjeni ovaj je animistički princip opstojanja sa njegovim sastavnim mitskim segmentom najuspješnije stvaralački transformiran u pričama: Sablja, Sve je nekad zborilo, Voda promuklica, Mukinja i Brekinja, Hrt, Bunar, Južni vjetrovi, Miris lišća orahova.*⁷⁵ Rašid Durić slične pripovjedačke postupke primijetio je i u djelu Huseina Bašića te konstatovao da Bašićevi prozni tekstovi nose mitske slojeve nastale na spoju iskonske ljudske drame s elementarnim psihološkim sadržajima. To se jedinjenje kod Bašića ostvaruje kroz oblikovanje *takvoga mitskoga obrasca u kojem se spajaju bajka (ili san) i fatum.*⁷⁶

U manjoj mjeri interpolacije su vidljive u djelu Branimira Šćepanovića, Nika Jovićevića, Boža Bulatovića i Čeda Vulevića, ali i njihovi kao i opusi živućih crnogorskih autora, poput Sretena Asanovića, Mirka Kovača, Novaka Kilibarde, Čeda Vukovića, Radoslava Rotkovića, Jevrema Brkovića i Zuvdije Hodžića, koji su pripadali i vremenu aktuelnosti poznoga modernizma, kriju nove slojeve odnosa usmene i pisane riječi.

Neophodno je, takođe u uvodnim stranicama našeg istraživanja, ukazati i na kulturološke domete crnogorskoga društva u drugoj polovini osamdesetih godina prošloga vijeka, kada su se mnoge institucije i pojedinci, kako

---

⁷³ Petar Pijanović, *Poetika romana Borislava Pekića*, Prosveta, Beograd, 1991, 152.

⁷⁴ Lidija Tomić, *Groteskni svijet Miodraga Bulatovića*, Jasen, Nikšić, 2005, 97.

⁷⁵ Rašid Durić, „Esetska obilježja bošnjačke u crnogorskoj književnosti XX stoljeća na modelu pripovijedanja Ćamila Sijarića, u romanu Crnoturci Huseina Bašića i u romanesknoj trilogiji Murata Baltića”, u: *Savremena crnogorska književnost (zbornik radova)*, Filozofski fakultet, Nikšić, 2006, 186.

⁷⁶ Rašid Durić, 181.

smo kazali, pripremali za proslavu šeststote godinjišnice boja na Kosovu.⁷⁷ U svome radu posvećenom analizi frekventnosti oblika usmenoga stvaralaštva u širokoj primjeni,⁷⁸ Mile Nedeljković je iznio podatke o tome kako su urednici jugoslovenskih glasila u to vrijeme sve češće za naslove članaka u dnevnim novinama, nedeljnicima, magazinima i časopisima za kulturu i društvo birali narodne izreke, ili Njegoševe stihove, poput: *dogorelo do nokata, riba se čisti od glave, zrela vočka sama pada*, odnosno *kome zakon leži u topuzu, istjerajmo gubu iz torine* i sl. Ti i slični oblici i varijante oblika usmenoga stvaralaštva, odnosno pisanoga koje je nastalo pod uticajem usmenoga, iz knjiga visokih estetskih dometa pretočeni su u medije, a onda se putem medija vratili među narod i preplavili transparente i zastave demonstranata na trgovima širom SFRJ. Podgrižani političkim populizmom, nacionalizmi svih boja, koji su obuhvatili sve krajeve u to vrijeme jedne iste zemlje, izazvali su i pad dometa pop-kulture, što je na prostorima bivše Jugoslavije rezultiralo agresivnom afirmacijom novokomponovanih, „narodnih pjesama“. Naročito je to bio slučaj u Crnoj Gori, de je tokom osamdesetih godina prošloga vijeka maha uzela svojevrsna supkultura. O tome je iscrpno pisao Vuk Minić, istakavši da je za crnogorsku novokomponovanu pjesmu, čiji korijeni sežu do šezdesetih godina prošloga vijeka, bilo karakteristično to da je po svim kriterijumima, a naročito jezičkim izrazom, bila upućena na nacionalno, odnosno bila sračunata da dirne u dušu konkretnu populaciju slušalaca i da postane nezaobilazna *u porodičnim svečanostima, kakve su svadbe, rođendani, ispraćaji u armiju*.⁷⁹ Minić je zaključio da je za popularizaciju novokomponovane pjesme poslužila upravo narodna pjesma, te da su autori novokomponovanih pjesama uporno naglašavali kako su oni nastavljači tradicije narodnih pjesama. Nabrajajući njena ogrešenja o etičke i estetičke norme narodne poezije, Minić je nadalje zaključio da je u novokomponovnoj pjesmi, i pored toga što je sadržala epitete i fraze tipične za narodnu poeziju, jezički danak uzela kako pogrešno upotrebljavana leksika tako i patriotska patetika. *Uz to, tekstovi odišu nostalgijom, pa idealizuju Crnu Goru, njenu istoriju, tradiciju i ljepotu u tolikoj mjeri da sve*

⁷⁷ U Crnoj Gori taj jubilej obilježen je i organizacijom naučnog skupa, održanog 25. oktobra 1989. godine u Titogradu, u organizaciji CANU, Istorijskog instituta SR CG i Filozofskog fakulteta, čiji su se učesnici potrudili da pokažu značaj pomenutog događaja po sve kasnije epohe crnogorske istorije. Nadahnuti govor Čeda Vukovića kojim je otvorio skup i referati učesnika objavljeni su u knjizi 7 Odjeljenja umjetnosti CANU. (*Kosovski boj u istoriji, tradiciji i stvaralaštvu Crne Gore*, CANU, Titograd, 1990)

⁷⁸ Mile Nedeljković, „Usmeno i pisano književno blago kao podloga daljem narodnom stvaralaštvu“, u: *XXXVI kongres Saveza udruženja folklorista Jugoslavije: Sokobanja 1989. (zbornik radova)*, UFS, Beograd, 1989, 306-316.

⁷⁹ Vuk Minić, „Tekstovi novokomponovanih crnogorskih pjesama prema izvornim“, u: *XXXVII kongres SUFJ – Plitvička jezera (zbornik radova)*, SUFJ i DFH, Zagreb, 1990, 248.

*to pomalo liči na Gogoljev pogled na Rusiju iz svog 'prekrasnog dalekog' u momentu kada se odrekao svog remek-djela 'Mrtvih duša'.*⁸⁰

Početkom devedesetih godina prošloga vijeka, uz zvuke ratnih truba i novokomponovane pjesme, narodnim srcima počeli su ponovo da odjekuju zvuci gusala. Televizijski izvještaji s borbenih linija iz ratom zahvaćene Jugoslavije, emitovani na Televiziji Titograd, odnosno Televiziji Crne Gore govore i o tome da su gusle, poput onih u NOB-u, bile nezaobilazni segment svakodnevice. Tekstovi koje prate zvuci gusala na znatno su nižoj kvalitativnoj ravni od onih koji su nastajali tokom Drugoga svjetskog rata. Osim tih, snimaju se i televizijske emisije za djecu, odnosno za potrebe kulturno-obrazovnih redakcija, s fokusom na otkrivene i neotkrivene dečije guslarske talente.⁸¹

Svi ti podaci dobijaju na značaju kada se uzme u obzir činjenica da su *vrišteći* supkulturni glasovi u dobroj mjeri isprovocirali pojavu pojedinih prozних glasova, te da se u središtu poetika izvjesnoga broja prozних pisaca koji su stvarali u periodu između 1990. i 2006. godine, razvio prirodni, civilizacijski otklon od vidova „nekulturnoga življenja“, a da su njihovi tekstovi bili usmjereni ka *uklanjanju politikantskog dirigiranja i simuliranja kulture, pseudopovijesne i kvaziepske meditacije, primitivne guslarske patetike, kleronacionalizma i lažnog patriotizma.*⁸²

Vladimir VOJINOVIĆ

INFLUENCE OF ORAL FORMS ON WRITTEN MONTENEGRIN LITERATURE

The author of the paper analyses key narrative texts of Montenegrin literature from the first texts to 1990, in order to indicate that Montenegrin written literature and its development is inseparable from the oral literature and all of its forms. The concrete examples of the influence of oral on written narrative literature is given, and it is shown how much the tradition of interference influenced the formation of special relationship of new Montenegrin literature to patterns of culture and tradition.

Key words: *written word, oral word, myth, legend, fairy tale, written narration, interference*

⁸⁰ Ibid, 252.

⁸¹ Jedna od najgledanijih televizijskih emisija toga vremena, dečija emisija „Veliki su mali“, u jednoj epizodi tretira dar mladog guslara, učenika osnovne škole, kao primjer pozitivnoga odnosa deteta prema istoriji i tradiciji.

⁸² Jakov Sabljčić, *Hrvatski i crnogorski roman: međuknjiževna tumačenja*, Institut za crnogorski jezik i književnosti i ICJJ „Vojislav P. Nikčević“, Podgorica/ Cetinje, 2010, 25. Vidi i: Čedomir Drašković, „Crnogorska kultura, društvo, nacija... između zbilje i fikcije, mita i stvarnosti“, u: *Bibliografski vjesnik* (Cetinje), 2006, 1–3, 330–334.